

Изворни научни чланак
УДК 929:82.01/09

КЊИЖЕВНИ РАД СТАКЕ СКЕНДЕРОВЕ

Доц. др Недељко Кајиш¹⁸³
Независни универзитет Бања Лука

Апстракт: Период до 19. вијека, у БиХ, између осталог, остаће упамћен и по једва осјетној писмености коју су пратили конзерватизми, патријархалност, опседнутост тешким условима живота, вишевијековно ропство под Турцима итд. Но, без обзира на све, долази и до прве појаве писаца у БиХ, гдје предњаче монаси. Међу њима је и име Стаке Скендерове.

Оно што је веома интересно, јесте чињеница да сва догађања биљежи десетерачким стихом. У њеном дјелу видни су трагови житија мученика, приче, мемоари и драме, а прилично много се „наслањала“ и на народну књижевност.

Кључне ријечи: *хришћански народ, културна збивања, десетерац, летопис, турски језик, хронологија, жанрови...*

LITERARY WORK OF STAKA SKENDEROVA

Abstract: The period up until 19th century in Bosnia, among others, will be remembered by low literacy that was followed by conservatism, patriarchy, obsession with difficult living conditions, centuries of slavery under the Turks and so on. But, no matter what, there was the first occurrence of writers in Bosnia, where the monks had the leading role. Among them is one Staka Skenderova.

What is interesting is the fact that all events were recorded by decasyllabic verse. In her work, there are visible traces of: life of the martyrs, stories, memoirs and plays, and she pretty much exploited the folk literature too.

Key words: *christian nation, cultural events, decasyllabic, chronicles, Turkish, chronology, genre...*

Своје прве текстове писци из ових крајева објављивали су у часописима и листовима изван Босне и Херцеговине. Из неких њихових прилога се види да су с великом нестрпљивошћу дочекивали те листове и часописе, писали им прозне и стиховане поздраве, радујући се њиховој просвјетитељској мисији, јер стару писменост у Босни и Херцеговини тешко је и назвати књижевношћу. То су били, мање-више, само преписи неких црквених рукописа.

Тек нешто касније појавиће се писци међу којима предњаче монаси, свештеници. Радови им се могу сврстати у двије групе: у *поезију* и *прозу*, мада је прва остала у сјенци друге.

Владимир Ћоровић истиче да све до 19. вијека, писменост није остала јака страна босанске културе. Таква „писменост“, којој се мора

¹⁸³ Доктор књижевности, професор на Универзитету

додати крута патријархалност, тешки конзервативизам и низ других слабости, пратиће Босну све до новијих дана.¹⁸⁴

Када се год поведе ријеч о културним догађањима на овим просторима, неупутно је (и немогуће) заобићи улогу манастира и цркава. Религијски објекти у Босни и Херцеговини су, поред вјерске, имали и другу улогу; били су „свјетионици“ који освјетљавају прошлост и показују пут у будућност. Разбацани, како по Босни тако и Херцеговини, и иако скромни по свему, служили су као уточиште несрећнима, али, такође, и као центри некадашње писмености. Међутим, с обзиром на услове и вријеме у којем се живјело, то није било нимало лако.

Као ријетки писмени људи, свештеници су осјећали потребу да на маргинама црквених књига понешто допишу и своје, од већ „виђеног и чувеног“, и тако дају свој допринос истини, не остављајући много простора за двојбу генерацијама које долазе.

Чињеница и емоција било је и више него је требало. А то значи – било је и посла. Почело се записивањем.

А записи су се, најчешће, односили на животне проблеме: зловолње Турке, тешке болести, неизбјегне зиме, честе поплаве, нужне буне... Углавном, на све оно чега није мањкало на овим просторима. Зато се то писање и „источило у дугу и безнадежну молитву“.¹⁸⁵

Полако се излази из сјенке и легенди, из манастирских и црквених тишина. Почиње се писаном формом „пјевати“ и „причати“ о свом, али и животима других. Божји посленици који су дуги низ година већ радили у служби Бога, нештедимице су се ставили у службу књиге и просвјешћености народа, у службу препорода његовог, али и ослобођења и уједињења.

Поред Јоаникија Памучине, Прокопија Чокорила, на овим просторима јавила се и Стака Скендерова и Нићифор Дучић, који су својим радом стекли непролазну славу и вјечно помињање у свом народу. Памучина, Чокорило и Скендерова су се јавили на подстицај Александра Фјодоровича Гиљфердинга¹⁸⁶, и то текстовима

¹⁸⁴ Владимир Ћоровић, *Политичке прилике у Босни и Херцеговини*, НИП „Политика“, 1939. стр. 8-9.

¹⁸⁵ Војислав Максимовић, *Виђење Босне*, “Међурепубличка заједница“, Пљевља, 1970. стр. 63.

¹⁸⁶ Александар Фјодорович Гиљфердинг, рођен 1831. био је филолог, историчар, путописац, зналац неколико словенских језика и руски конзул у Босни који је први почео успостављати директне дипломатске односе између Русије и Босне. Бити конзул Русије, за Србе у Босни, значило је, истовремено, бити и представник велике заштитнице. Када је дошао у Босну имао је само 26 година. Долазак му је био искључиво политичке природе, али своје присуство на овим просторима млади конзул је искористио и у друге сврхе; описивао је старине, биљежио народне умотворине, писао путописе... За све то „наслањао“ се на стару

љетописног карактера тек у другој половини 19. вијека, али с обзиром на то да се у њима говори о политичким и културним приликама из прве половине вијека, узети су као извори за књижевну грађу тог времена. Уз то, као опширнији књижевнодокументарни списи, они су садржавали и неке елементе за реконструкцију краћих књижевних облика: *приповијетке, легенде, анегдоте, приче, житија, предања, изреке* итд.

Најобразованија и најинтересантнија појава у културној историји Босне, Стака Скендерова (1828–1891), јавила се почетком друге половине 19. вијека. На неколико мјеста остало је забиљежено да је, поред турског, знала грчки и руски, те да је сакупљала народне умотворине, писала љетописе (*Љетопис Босне 1825 – 1856*), читала разноврсну литературу итд.

Стигла је и до Јерусалима и тамо примила монашки чин. Добила је атрибут „хаџи“. Александар Ф. Гиљфердинг је записао: „Нико од православних житеља Босне не заслужује почасни назив друштвеног радника толико колико Стака Скендерова“.¹⁸⁷

И заиста, на једној страни (у Херцеговини) су били Прокопије Чокорило и Јоаникије Памучина, а на другој (у Босни) Стака Скендерова.

Тај трио дао је стварну и праву културну и књижевну слику Срба у оновременој Босни и Херцеговини под турском владавином.

Умрла је 26. маја 1891. Остало је записано да су је „сатрали коњи и кола М. Малишевића“.

Смрт са пуно симболике; једино таква снага и таква брзина, и могла је стати на пут такође снажној и брзој Стаки Скендеровој.

Љетопис Босне 1825–1856.

Сва догађања за које је сматрала да су битна и занимљива, у периоду од 1825. до 1856, Скендерова је записивала. Те чињенице је најчешће биљежила стихом, десетерачким, који је био правилан, са цезуром послије четвртог слога, али га је биљежила у реченици, као прозу, што је веома интересантно.

Очито да је десетерац утиснуо печат српском језичком послеништву. (И данас, као и некад, кад год је нужда, користи се).

Гиљфердинг, као преводилац, у предговору дјелу каже, да Стака не зна шта је проза, а шта стих, али тамо гдје она прича свуда се осјећа народни десетосложни српски стих с цезуром послије четвртог слога. И, како наводи преводилац, ријетко се негдје нађе неправилан

српску књижевност: *биографије, повеље, хагиографије, записе*. Умро је 1872. од тифуса.

¹⁸⁷ П. Чокорило, Ј. Памучина, С. Скендерова, *Љетописи*, (Предговор А. Ф. Гиљфердинга), “Веселин Маслеша“, Сарајево 1976, стр. 155.

стих.¹⁸⁸ Дакле, своје виђење прилика и важних личности, љетописним стилем, дала је необичним књижевним поступком – у стиху. Том стилу је прибјегла из простог разлога – знала је да једино на тај начин може догађајима дати јачи утисак.

Почетак *Љетописа* је посвећен друштвено-политичким приликама у Босни. Такође, види се и јасна слика паша, бегова, ага, јањичара, са јасним портретима и карактерима. Да би слика и стање у земљи били што јаснији, незаобилазно је било представити и ону другу страну – хришћански народ.

*Када се приближавало вријеме њиховог проласка улицама (јањичара – Н. К.), читав сат раније сав народ је стајао на диванханама (балконима) и нико није смио сјести од великог страха.*¹⁸⁹

Скендерова пажљиво описује понашање Абдурахман-паше. Без сувишних ријечи, и стилем који нагиње умјетничком.

А амбиције пашине биле су велике; мислио је дићи Босну и кренути на Србију, покорити је и потчинити босанској управи.

Послије Абдурахман-паше услиједило је брже смјењивање власти. На реду је био паша Моралија. Њега је смијенио Кара Махмуд-паша Јањалија, који је управљао Босном 15. мјесеци, затим Дауд-паша што је за муселима именовао Фазлију Шерифовића, што је у смрт отјерао 77 потпуно невиних хришћана, а оних који су имали било какву кривицу ни број им се не зна. Међу тим „грешницима“ су: Нешо Маринковић из Висојевице, Јован Главоња из Мокрог, Петар Младеновић са Требевића и многи други.

Шерифовић није штитио ни католике. Међу жртвама му је био и гвардијан (управник фрањевачког самостана у Фојници), као и многобројни Јевреји.

Већ 1835. године долази Вецид-паша. Послове је по примјеру свога претходника, пустио Фазлији Шерифовићу и Мустафи Бабићу. Из њихових глава управљало се Сарајевом, Босном. Фазли је био змија. „Окивао је хришћане у букагије и наређивао да их у таквом стању држе у води до паса, тукао их је моткама и бичевима и циједио им посљедњу пару.“¹⁹⁰

Колико се неправде чинило српском становништву, и колико је велика жеља била да се они бројчано смање и затру, свједочи и наметање *вјенчанице*. Наиме, они који су хтјели да се жене, морали су од власти добити дозволу, тј. „вјенчаницу“, која се плаћала – дукатима. Тако се оженио и Јово Неимаревић, плативши 50 дуката *вјенчанице*.

¹⁸⁸ Исто, (Предговор А. Ф. Гиљфердинга) стр. 164.

¹⁸⁹ Исто, стр. 158.

¹⁹⁰ Исто, стр. 180.

У вријеме Вецид-пашине владавине хришћани су, да би се разликовали од муслимана, морали носити комад црног сукна, или, пак, капу на глави, сличну поповској. Све то да не би дошло до забуне када муслимани хоће да бију, или неком другом казном да глобе хришћане. Слично су пролазили и Јевреји.

Врхунац свих неправди било је, биљежи Скендерова, сакупљање харача, којег су Шерифовић и Бабић узимали, чак, и од нерођене дјеце. Трудницама су говорили: „Можда ће се родити дјечак, потребно је и од њега узети харач.“¹⁹¹

Хусреф-паша Самоковли на власт је дошао 1840. године. За прве сараднике изабрао је Бабића и Фазлију, а први посао који су обавили био је да хришћане нахушкају на владика Амвросија. Прво су га окривили, затим затворили и, најзад, распродали му иметак. На Стјепандан, трећи дан по божићу 1842. су га протјерали из Сарајева.

Житије мученика

Било је то вријеме када се Србима одузимала имовина, отимале жене, дјеца преобраћала у турску вјеру, а они тучени и кажњавани. Те несреће казиване су посебним начином и стилем који има елемената новог жанра – *житија мученика*.

Такав је случај и са Стакиним казивањем страдања Јована Петровића, по надимку Скендеровића, брата њеног. То су и најљепше странице *Љетописа*. Тај дио је толико јак да би, скоро, могао и самостално, издвојено, да стоји. *Љетопис* би без њега био слабији, али он без *Љетописа* не би.

Ово је узбудљива прича која нам има шта рећи, а и зна како ће. Дакле, садржај је поткријељен стилем. Љетописац догађаје излаже у њиховом природном, хронолошком дешавању. Приповиједање је у трећем лицу, и објективно је, непристрасно.

Такође и страдање давнашњих хришћанских мученика, Панонских легенди, Ђорђа Кратовца, Петра Коришког и многих других који су све, па и живот жртвовали за своју хришћанску вјеру, сличан је страдању Јована Скендеровића (као и Христине Рајковић). И о првима се, у њихову част, као и о другима, писало, с том разликом што су први посвећивани, а други нису.

*Свезали су му руке назад... а груди искочиле напријед... Када су се усијала као живи огањ (тучана јаја – Н. К.), ставише их Јовану под пазуха. Скину једна а положише друга. Угријали су комад другог жељеза и ставили Јовану на срце... Дванаест људи мучи Јована... У чизмама и мамузама скачу му на груди; ребра су му поломили... Затим су га оковали.*¹⁹²

¹⁹¹ Исто, стр. 181.

¹⁹² Исто, стр. 200.

Прича

Јован је био врло лијеп и одлично је учио. Умио је правити часовнике. Знао је турски језик. Лијепо свирао на тамбури, ћеманету или свим врстама свирала. Био је оштроуман и лако учио све. Није био ни у каквој служби. Љепотица по имену Савка, којој нико није могао прићи, а камо ли јој срце освојити, заљубила се у малог Јована.¹⁹³

Стихови Скендерове лако се трансформишу у прозу. А онда добијамо фину причу, чије су реченице као у камену уклесане; чврсте и постојане, кратке и трајне. Градацијски расте слика њеног јунака (брата). Лијеп, паметан, талентован, склон умјетности, говори турски језик, заводи љепотом... Сва биографија младог човјека стала је у двије–три просте реченице.

Скендерова се служи алегоријом, али не претјерује, јер само тако стварност бива још стварнија, а збиља још озбиљнија. Својим стилем се не удаљава од народа. Пуна је илустративних дескрипција, које нису разводњене нити сувишне. Свака има своју улогу и мјесто у причи. Поред приче, *Љетопис* у себи садржи и других жанрова. У неким ситуацијама граничи се са *мемоарима*, *хагиографијом* (*житијем*), *драмом*... али кроз све то је испреплитана умјетничка литература.

Мемоари

То је приповједно дјело у коме се излажу успомене аутора на нека значајнија друштвена или културна збивања у којима је писац учествовао, или је био њихов очевидац. Слика времена и ликови преламају се кроз призму личних преживљавања и судбине аутора у доба о коме се говори, али и под видним утицајем посљедица које је оно донијело.

Наиме, Скендерова је обрадила догађаје у којима је, на неки начин, и сама учествовала, или била очевидац. Својим дјелом је оставила успомене о тешком животу Срба на овим подручјима. Водила је рачуна о тачности онога што је записала. Објективна је и непристрасна. Чак и онда када читалац очекује да ће се она сврстати на једну страну, она остаје на страни правде; оног зашто и постоји.

Драма

Хронологија њеног причања често израста у драматику. Добија драматични карактер, посебно у грађењу дијалога. У *Љетопису* има дијелова који нас својом радњом, и дијалогом, усмјеравају ка драми, односно трагедији. Најбољи примјер за то јесте разговор којег воде Фазли-паша Шерифовић и Јован, који, с једне стране, откривају свој карактер, и, с друге, развијају радњу књижевног дјела.

¹⁹³ Исто, стр. 197.

- *Ти си тај човјек што бодеш ножем Турке?*

- *Не, пашо, то ја нисам, вјеруј ми. Сви су видјели...*

- *Ти си добар, млад и чувен младић, жалим ако умреш! Потурчи се и буди уз мене. Све ће ти бити допуштено. Ради што ти је воља. Троши паре колико ти је драго!*

- *Више имам новаца него дјеце. Све имам што ми је потребно. Задовољан сам, у здравље цара!¹⁹⁴*

Љетопис је писан у облику *епске народне пјесме* и има све њене одлике; стих је у десетерцу са цезуром послје четвртог слога, могао би се пјевати уз гусле, нема сувишних описа, застајкивања и мотива који би успоравали радњу, садржајно је богат, има стереотипних стихова итд. Такође, у дјелу има, додуше мањи број, стихова који својом садржином подсјећају на неке *народне изреке* итд.

Ако су Јоаникије Памучина и Прокопије Чокорило били писци Херцеговине, а видјели смо да јесу, онда је сигурно да је Стака Скендерова писац Босне.

У свом *Љетопису* је, поред онога о чему је писала, својим стилем, увјерљивошћу, непристрасношћу и жељом да остави свједочанство о том периоду, рекла довољно и о себи.

Иза њеног епског свједочења, стоје и историјске, социјалне, културне, политичке и неке друге чињенице (ко је тада заповиједао Босном, ко су били јањичари, како се односило према раји, како судило итд.). Сазнајемо, такође, да је и у Босни стање било слично као у Херцеговини. Из садржаја Скендерове видимо, као код Памучине и Чокорила, да у Босни, на овим просторима, живи један народ (Срби) који је силом раздијељен (ријском Дрином).

Стака Скендерова је у свом *Љетопису* до краја остала само на чињеницама. Иако је добро знала да су промјене неминовне, и, иако их је прижељкивала, она ниједног тренутка није позивала на побуну. Своју магловиту жељу за тим промјенама замијенила је напорним радом на просвјећивању, на ономе што је извјесније и могућније, а до промјена – кад дође. Знала је да на њих, барем она, не може утицати. Све што је могла урадити – урадила је. Безвлашће у тадашњој Босни није могла уставити једна жена, па макар она била и Стакине величине и снаге. Зато ће на крају *Љетописа* поставити филозофско питање, и себи и нама:

„Шта треба више“ – а онда, да би се лакше одговорило на њега, додала – „Османлија, Босанац, свеједно, само је ли он Турчин, од њега је тешко хришћанском народу, који не умије да се брани. Ако и умије, нема ко да му помогне. Нека му сам Бог помогне“.¹⁹⁵

¹⁹⁴ Исто, стр. 199.

¹⁹⁵ Исто, стр. 234.

Један од истраживача и тумача културне књижевне прошлости, као писац који се налази на граници између старих и нових Вукових сљедбеника, јесте и **Нићифор Дучић**.¹⁹⁶ Он је културни и књижевни радник који својим радом излази из прве половине 19. вијека, те се нећемо њиме посебно бавити, али због његовог дјела *Чудесно оздрављење у Дужима*, овај писац заслужује краћи осврт, јер у њему описује дгађаје који су се десили у првој половини 19. вијека.

Тешко је тачно одредити мјесто овом кратком штиву, али је несумњиво да оно у себи, с обзиром на стил писања, садржи више жанрова. Дјело има елементе кратке приче, јер испуњава неке услове за причу: наративно је, има дијалога и монолога, главне и споредне ликове, портретизацију, радњу итд.

Такође, штиво се може сврстати и у *мемоарску* грађу, јер је и сам писац учесник догађаја и њихов очевидац. Слику тог времена, ликове, односно портрете, преломио је кроз призму личног доживљаја, али их, и као такве, није промијенио – остали су онакви какви су у суштини и били.

Причање се једним својим дијелом наслања и на *бајку*, што га још више чини тајанственим и неизвјеснијим до самог краја. Самим тим причање добија чудесни тон који читаоца води крају, гдје ће га сачекати заслужена награда (баш као и у бајци); болесник ће побиједити, правда тријумфовати.

Тек када се дјело прочита до краја, јасно видимо да га можемо уврстити и у *мученичко житије*, у којем сава Куштров, из Мркоњића у Попову, лежи рањав и укочен на манастирској постели, у Дужима, 16 година. Болесник је већ од свих био напуштен и заборављен: „умро би од глади да га калуђери душки нијесу примили у манастир“. Сажалијевали су га сви: „био је живи мученик... лежао је наузнак, јер је на куковима био протрвен“ (рањен од дугог лежања). И ко зна колико би још дуго трајале тешке муке и болови, и да ли би их болесник, уопште, и преболовао, да се није догодило чудо. На ноћ пред оздрављење, Божјом вољом, заспао је као никад до тада, а сан би, вјероватно, потрајао и дуже да га није пробудио један глас:

¹⁹⁶ Политичар, калуђер, архимандрит Н. Дучић (1832-1900), завршио је богословију у Београду, филологију слушао код Ђуре Даничића, а филозофију, историју и географију је слушао на Сорбони. Дакле, био је, подједнако и црквени достојанственик и европски интелектуалац. Иако припада епоси старије књижевнојезичке традиције његов рад је на граници новог времена које је спремно да усвоји Вукове књижевнојезичке изразе. Велики родољуб и носилац идеја за национално и културно ослобођење српског народа, у Вуку је видио родоначелника модерног књижевнојезичког израза. Зато ће и остати његов страствени сљедбеник, а постати први досљедни босанскохерцеговачки вуковац, у правом смислу те ријечи. Био је први босанскохерцеговачки списатељ који је своје текстове штампао Вуковом ћирилицом... Често је користио источнохерцеговачке идиоме.

Устани, одавно ту лежиш... Не бој се, устани! Ја сам послан од матере Божје да ти рекнем да устанеш.

Сава је, с обзиром на дотадашње болове и муке, бојажљиво устао, и кренуо „гласоноши“, хтио га загрлити, али није успио. Једино је успио чути глас који је упозоравао:

Остани у манастиру до смрти. Иначе ће ти се болест повратити.

Сава је оздравио. У знак захвалности према Богу и чудотворцу који га је излијечио, остао је у манастиру више од десет година, а догађај се препричавао и ишао од уста до уста. Чак су и Турци почели говорити да је „тај манастир Божја кућа“.

Чудесно оздрављење у Дужима је жанр којег срећемо и у хагиографској функцији. У то доба био је посебан „реликт“ хагиографске књижевности, и био је посебно жив. С обзиром на начин, тематику и ликове, и кажемо да је то *житије хришћанских мученика*.

Преко њега је дата јасна слика положаја хришћанског српског становништва у Херцеговини у првој половини 19. вијека.